

HOOFDSTUK I

Inleiding

1.1. Onderwerp

Dit onderzoek is gewijd aan het eigene van de bijdrage die Erasmus Sarcerius met zijn *Pastorale* (1559)¹ leverde aan de vorming van predikanten in Duitsland in de zestiende eeuw.

Sarcerius gaf gedurende bijna vijftig jaar in verschillende delen van Duitsland leiding aan de opbouw van de kerken van de reformatie en oefende zodoende invloed uit op die kerken. Toch zoekt men in handboeken over de geschiedenis van de praktische theologie, het pastoraat, de homiletiek en het kerkrecht bijna altijd tevergeefs naar de naam Sarcerius. Dit is des te opmerkelijker omdat hij wel veel heeft gepubliceerd.

De vraag is waaraan zijn afwezigheid in de literatuur te wijten is. Ligt dat bijvoorbeeld aan het eigene van zijn inbreng of juist aan het gebrek aan zelfstandige gedachten? Of zijn er andere aspecten in het geding? In zijn eigen tijd werd Erasmus Sarcerius geprezen om zijn stevige en consistente gedachten.² Maar er klonk ook kritiek. Hij zou bijvoorbeeld in de discussies over de ideeën van Georg Major en over de adiafora te meegaand zijn geweest.³ Ook in onze tijd divergeren de oordelen over Sarcerius. Stupperich beweert ‘een zelfstandig denkend theoloog is hij niet geweest’. Deze gedachte behoeft volgens Wartenberg een zekere correctie.⁴ Berndorff dicht Sarcerius eveneens een zelfstandige positie toe. Hij ziet bijvoorbeeld het kerkmodel van Sarcerius als ‘een eigen synthese van de ideeën van Bucer, van de in het *Decretum Gratiani*

1 Voortaan aangeduid als *Pastorale*. Als een van de herdrukken bedoeld is, wordt dit apart aangegeven. Zie hoofdstuk 1 noot 31 voor de volledige titel.

2 ‘So rühmt eine 1556 in Eisleben erschienene Schrift die “constantia mentis”, die Festigkeit und Streitigkeit im Denken. Pflichtvergessenheit und unrealistischen Gedanken sei er nicht gefolgt (...)’ Wartenberg, ‘Erasmus Sarcerius’, 116.

3 Berndorff, *Die Prediger*, 267.

4 Wartenberg, ‘Erasmus Sarcerius’, 116. Zie aldaar noot 6 voor de uitspraak van Stupperich die Wartenberg citeert.

beschreven besluiten van de christelijke kerk in de Late Oudheid en van Melanchthons gedachten over de tucht'.⁵ Ook Selderhuis houdt de mogelijkheid open dat Sarcerius een zelfstandige positie inneemt.⁶ Aan de andere kant vraagt hij zich ook af of Sarcerius niet te weinig origineel en niet te veel doorsnee was om veel invloed te kunnen uitoefenen.⁷

Veel van wat Sarcerius in zijn leven leerde, betoogde en preekte, heeft hij aan het einde van zijn leven, in 1559, samengevat, verwerkt en opnieuw gepubliceerd in een handboek voor predikanten, zijn *Pastorale oder Hirtenbuch*. Met het laten verschijnen van een dergelijk handboek was Sarcerius niet de eerste en ook niet de laatste. De traditie van pastorale handboeken – die als handreiking voor predikanten zijn bedoeld – vindt haar oorsprong in de middeleeuwen en werd voortgezet in de kerken van de reformatie, vooral in de lutherse kerken in Duitsland. Het eigene van de bijdrage van Sarcerius aan de vorming van predikanten krijgt reliëf tegen de achtergrond van andere op dat moment beschikbare handboeken voor predikanten.

Dergelijke pastorale handboeken snijden veelal dezelfde zaken aan.⁸ Vooral thema's als ambt, sacrament, tucht en prediking leggen zowel de inhoud als de praktijk van de kern van de reformatie bloot, namelijk rechtvaardiging én heiliging. Omdat het in de genoemde thema's om het hart van de reformatorische theologie gaat, wordt zodoende duidelijk wat het 'theologisch eigene' van een auteur is en ook hoe het theologiseren zich op specifieke wijze in de praktijk van het geleefde christelijk geloof vertaalt. Precies om het navolgen van Jezus Christus in het dagelijks leven was het Sarcerius te doen. Het veelvuldig door hem gebruikte begrip *Disziplin* heeft bij Sarcerius mijns inziens dan ook vaak een dubbele bodem. Behalve de kerkelijke tucht heeft het ook de connotatie van 'levenstucht'. Tucht beoogt behalve 'de onderlinge controle

5 Berndorff, *Die Prediger*, 58-59. Berndorff onderbouwt zijn opmerking over het *Decretum Magistri Gratiani* niet en verwijst slechts summier naar Melanchthon. 'Auch Melanchthon äusserte sich vorteilhaft über Sarcerius aufseherische Fähigkeiten (CR 7, 408).' Berndorff, *Die Prediger*, 59 n. 210.

6 'Es liegt nahe, das Pastorale des Sarcerius mit anderen die Seelsorge und die Arbeit des Predigers betreffenden Veröffentlichungen des 16. Jahrhunderts zu vergleichen, damit eine etwaige Eigenständigkeit des Sarcerius deutlich werden kann.' Selderhuis, 'Kirche im Aufbau', 112.

7 Selderhuis, 'Kirche im Aufbau', 101.

8 Burnett, 'The Evolution', 528.

door de gemeenschap op de levenswandel van de gemeenteleden' ook 'de zelfcontrole van het individuele gemeentelid'.⁹

Het onderzoek spitst zich derhalve toe op de volgende vraag: Wat is de inhoud en de context van Sarcerius' *Pastorale* in vergelijking met andere pastorale handboeken uit Duitsland in de zestiende eeuw en in het bijzonder op het gebied van de ambten, de sacramenten, de tucht en de prediking?

Wat Sarcerius onderwees over de genoemde *notae ecclesiae* heeft ook voor het huidige kerkelijke leven en in het bijzonder voor de vorming en voortgaande vorming van predikanten zeggingskracht. De relevantie van historisch onderzoek verwoordt Peter Raedts op treffende wijze: '[De] lotsverbondenheid, de overtuiging dat de onderzoeker wezenlijke aspecten van het leven deelt met het object van zijn onderzoek, doet dieper doordringen in die kanten van het verleden die de voor mensen zelf toen belangrijk waren en maakt dat verleden tevens relevanter voor het heden'.¹⁰ Wij delen inderdaad enkele wezenlijk aspecten met Sarcerius.

In de wereld van kerk en theologie wordt er veel over geschreven en nagedacht of en hoe de organisatie van de kerken moet worden veranderd. Veel aandacht is er eveneens voor de vorming van predikanten. Waar en hoe moeten zij worden opgeleid, welke werkers heeft de kerk nodig en hoe kunnen zij op hun vakgebied 'bij blijven'? Een derde aandachtsveld betreft de levensheiliging. In welk opzicht onderscheiden christenen zich van de wereld en waarin behoren zij zich naar de Schriften te onderscheiden? Ten vierde is er veel discussie over de rol van de kerk en haar individuele gelovigen in het publieke domein.

Het is niet voor niets dat juist in onze tijd de organisatie van de kerken, de opleiding van haar werkers, de leefstijl van haar leden en de verhouding tussen kerk en staat in het middelpunt van de belangstelling staan. Aanleiding voor deze focus is ons tijdsgewricht waarin ontkerkelijking en verwereldlijking hand over hand toenemen. De kerk bevindt zich, in ieder geval in West-Europa, in toenemende mate in een minderheidspositie. Zij is in een zogenaamde overgangssituatie beland. Een dergelijke overgang naar een andere tijd brengt in ieder geval twee dingen met zich mee. Oude normen, waarden en tradities worden bevraagd op hun houdbaarheidsdatum en er wordt nagedacht over nieuwe vormen en structuren.

⁹ Berndorff, *Die Prediger*, 106 n. 25.

¹⁰ Raedts, *Ontdekking*, 23.

Het leven van Erasmus Sarcerius speelde zich ook af in een overgangssituatie. Hoewel de historische context totaal anders was, vroegen dezelfde onderwerpen als vandaag ook toen de aandacht. De vorming van predikanten, de organisatie van de kerk, levensheiliging en de verhouding tussen kerk en staat vulden in Duitsland ook in de zestiende eeuw de agenda van de kerk, zeker die van Erasmus Sarcerius. De kerken zouden mijns inziens zichzelf tekortdoen wanneer zij geen aandacht meer zouden besteden aan wat de Geest in het verleden aan wijsheid in de persoon van Erasmus Sarcerius aan hen heeft geschonken.

1.2. Stand van zaken van het onderzoek

In het onderzoek naar de inhoud van de *Pastorale* ligt er nog heel wat terrein braak. Met name de volgende vragen zijn nog niet beantwoord: Waardoor onderscheidt de bijdrage van Sarcerius' *Pastorale* aan de vorming van predikanten zich? Hoe verhouden zich de inhoud en opzet van de *Pastorale* tot die van de handboeken uit de late middeleeuwen? Wat is de relatie tussen Sarcerius' biografie en de inhoud van zijn pastorale handboek? Daarnaast zijn er lacunes in de bibliografische gegevens en bleven ook de theologische aspecten onderbelicht.

Johann Georg Veit Engelhardt (1850) onderzocht hoe Sarcerius' werk over de tucht en kerkregering zich verhoudt tot het geheel van de lutherse kerk. In zijn beschrijving betreft hij de drie werken van Sarcerius die aan de herdrukken van 1562, 1565 en 1566 aan de *Pastorale* werden toegevoegd.¹¹

Joachim Dyck (1983) deed onderzoek naar wat Sarcerius in de *Pastorale* schreef over homiletiek. Hij laat zien dat zowel de principes en de structuren alsook de hermeneutiek die Sarcerius voor de prediking aanbeveelt aan de retorica zijn ontleend. Dyck besteedt echter geen aandacht aan de Bijbels-theologische aspecten waarop de homiletiek van Sarcerius berust.¹²

Amy Nelson Burnett (2004) beschreef de ontwikkeling van de pastorale handboeken die in de zestiende eeuw in de lutherse kerken werden gebruikt. In kort bestek bespreekt zij daarin onder andere de pastorale handboeken van Bucer, Rivius, Hemmingsen en Sarcerius. Inhoudelijk

11 Engelhardt, 'Erasmus Sarcerius'.

12 Dyck, 'First German Treatise'.

gezien is Burnett meer geïnteresseerd in de opzet van deze boeken en in welke thema's erin aan de orde komen dan in de inhoud ervan.¹³

Herman J. Selderhuis (2006) schreef een artikel over de *Pastorale*. Selderhuis begint zijn artikel met de vraag hoe het komt dat er in handboeken niet aan de *Pastorale* wordt gerefereerd. Voorts behandelt hij in beknopte vorm de voorgeschiedenis, beschrijft hij kort de verschillende delen van het boek en wijst hij enkele karakteristieke elementen aan. Hij gaat daarbij uit van de druk van 1565. Zijn artikel eindigt met een aantal oordelen, conclusies en aanbevelingen.¹⁴ Selderhuis pleit voor een onderzoek dat de *Pastorale* met soortgelijke handboeken vergelijkt. Zo'n vergelijking moet dan het eigen karakter van Sarcerius' *Pastorale* duidelijk maken. Die handschoen wordt in dit onderzoek opgenomen.¹⁵

Lothar Berndorff (2010) deed uitgebreid onderzoek naar het eigene van de predikers in het graafschap Mansfeld.¹⁶ In zijn promotiestudie onderzoekt hij welke innerlijke, geestelijke en uiterlijke politieke bewegingen aan het fenomeen 'Mansfelder Sondernbewusstsein', zoals dat in tal van publicaties naar voren komt, ten grondslag liggen en wat de verdere ontwikkeling hiervan in de weg heeft gestaan. Berndorff beschrijft de inhoud van de *Pastorale* van 1559 tamelijk uitvoerig. Hij is daarbij vooral geïnteresseerd in de organisatievorm die Sarcerius voor de kerk propageerde en praktiseerde (Kirchenverfassung). Om theologische aspecten bekommert Berndorff zich minder. Hij typeert de *Pastorale* als 'een compendium waarin beroep, rechten, plichten, methoden en instituten voor de geestelijke stand begrijpelijk zijn beschreven.'¹⁷ Het begrip *Disziplin* ziet hij als de sleutel tot verstaan van het gehele oeuvre van Erasmus Sarcerius. Berndorff laat zien hoe de ideeën van Erasmus Sarcerius over de organisatie van de kerk, haar handelen naar binnen en naar buiten en haar rol in de samenleving in praktijk worden gebracht, in de periode na zijn ontslag in oktober 1559. Daarbij brengt hij meer dan eens de *Pastorale* ter sprake en laat hij dus iets van haar receptie zien. In dat kader beschrijft hij ook de politieke en kerkelijke situatie waarin Sarcerius' zoon Willem de beide vermeerdeerde herdrukken het licht deed zien.

13 Burnett, 'The Evolution'.

14 Selderhuis, 'Kirche im Aufbau'.

15 Zie hoofdstuk 1 noot 6.

16 Berndorff, *Die Prediger*.

17 Berndorff, *Die Prediger*, 64.

Harald Rasmussen (2013) beschreef in kort bestek de ambtsleer van Sarcerius zoals die in de *Pastorale* wordt gearticuleerd.¹⁸ Andere facetten van de *Pastorale* laat hij onbesproken. Rasmussen gebruikt de *Pastorale* als een voorbeeld van het groeiende *Sonderbewusstsein* van de geestelijkheid in diverse delen van Duitsland en in het bijzonder in de periode 1550-1560. Luther besteedde vooral aandacht aan de functie van het ambt. In de daar op volgende periode kwam er meer en meer aandacht voor de persoon van de ambtsdrager.¹⁹ De *Pastorale* maakt volgens Rasmussen duidelijk dat in de christelijke gemeenschap de predikant de hoogste en belangrijkste taak vervult. Hij is door Christus Zelf aangesteld en hij heeft een duidelijk omschreven positie in de kerkelijke hiërarchie. Die positie wordt onderstreept door besluiten van concilies en uitspraken van kerkvaders. De predikant mag rekenen op steun van de Heilige Geest en zal zodoende niet alleen het Evangelie in zijn gemeente preken, maar ook een leven leiden dat het navolgen waard is.²⁰

1.3. Methode

Om antwoord te vinden op de vraag wat de inhoud en context van Sarcerius' *Pastorale* is in vergelijking met andere pastorale handboeken uit de zestiende eeuw en in het bijzonder op het gebied van de ambten, de sacramenten, de tucht en de prediking, worden in dit onderzoek de volgende stappen ondernomen. Ten eerste wordt een korte biografische schets gegeven, zodat in een volgend hoofdstuk aandacht besteed kan worden aan de interactie tussen Sarcerius' biografie en zijn *Pastorale*. In het derde hoofdstuk wordt het boek geanalyseerd op de thema's ambt, sacrament, tucht en prediking. Op deze punten wordt het boek vergeleken met soortgelijke pastorale handboeken uit de zestiende eeuw. Die vergelijking loopt uit op een overzicht van wat het eigene is van Sarcerius' bijdrage aan de vorming van predikanten. Ten slotte wordt aandacht besteed aan de receptie van de *Pastorale* en worden conclusies geformuleerd. Het onderzoek richt zich dus met name op primaire bronnen.

18 Rasmussen, 'Early Modern Pastor'.

19 Rasmussen, 'Early Modern Pastor', 200.

20 Rasmussen, 'Early Modern Pastor', 207.

Theologie is altijd contextueel bepaald. Dat wil zeggen dat de situatie waarin men leeft en theologiseert van invloed is op hoe men de Schrift verstaat. Maar ook het omgekeerde geldt. Door het lezen van de Bijbel gaat men de eigen tijd verstaan en zo beïnvloedt het Woord de context waarin men leeft en theologiseert.²¹ Deze hermeneutische visie is ook de sleutel om tot een goed verstaan van het werk van Sarcerius te komen.²²

De *Pastorale* is, zoals gezegd, het laatste van de vele boeken die Sarcerius het licht heeft doen zien. Hij schreef dit boek met het oog op de voortgaande vorming van met name de predikanten. De dienaren van de kerk hebben in zijn visie een speciale taak van God ontvangen in het reformeren van kerk en samenleving naar Gods normen en waarden. Niemand die een handboek schrijft, kiest zijn onderwerpen willekeurig. Zowel de context waarin hij werkte en theologiseerde, als het licht dat de Schrift op zijn tijd en werkomstandigheden wierp, zijn bepalend geweest voor de onderwerpen die Sarcerius in zijn *Pastorale* aansnijdt.²³ De volgende twee vragen zijn in het biografische deel leidend:

Ten eerste: welke elementen en momenten uit de periode in het leven van Sarcerius die voorafging aan zijn arbeid als superintendent van Mansfeld, hebben bijgedragen aan zowel de keuze van de onderwerpen die hij in de *Pastorale* aansnijdt als aan de inhoudelijke verwerking daarvan?

Ten tweede: welke concrete gebeurtenissen in kerk en samenleving in zijn Mansfelder periode hebben ertoe bijgedragen dat Sarcerius in de *Pastorale* relatief veel aandacht besteedt aan de ambten, de sacramenten, de tucht en de prediking en op welke wijze zijn die gebeurtenissen van invloed geweest op de inhoud van de *Pastorale*? Beschrijven en verklaren zijn hier de meest gehanteerde onderzoeksfuncties.

21 'In every culture in which it exists the Christian church functions as such a sub-culture. The churches of specific cultures have influenced and sometimes even transformed these larger cultures in specific ways, and at the same time the cultures in which the church exists have influenced and transformed the beliefs and practices of the church.' Kolb, 'Introduction', in: *ibid.*, *Lutheran Ecclesiastical Culture*, 5.

22 Zie voor deze hermeneutische visie bijvoorbeeld Thiselton, *Hermeneutics*, 799, 806-807.

23 'Ohne die Biographie des Sarcerius ist das Pastorale eigentlich unverstandlich (...)' Selderhuis, 'Kirche im Aufbau', 103. 'Sarcerius's frequent references to his own experience provide a key to understanding the *Pastorale*. It is very much the work of an older pastor passing to a younger or less experienced one what he needed to know to perform the duties of his office satisfactorily.' Burnett, 'The Evolution', 553.

Het deel waarin de inhoud van de *Pastorale* wordt beschreven (hoofdstuk 3), vangt aan met het formuleren van een antwoord op de vraag in hoeverre er in de *Pastorale* sprake is van continuïteit en discontinuïteit in vergelijking met de middeleeuwse pastorale handboeken. Hierbij is zowel aandacht voor de didactische vorm als voor de inhoud van deze boeken.

Vervolgens komt de focus te liggen op wát Sarcerius over de ambten, de sacramenten, de tucht en de prediking in de *Pastorale* (1559) heeft geschreven. Omdat hij deze thema's op meerdere plaatsen in de *Pastorale* aansnijdt, wordt het boek op deze thema's gescreend en vindt er een rubricering plaats. In die rubricering is er telkens aandacht voor de achtergrond waartegen hij een en ander naar voren brengt, voor de theologische achtergrond van de praktische aanwijzingen en ook vinden er analyses plaats. Rubriceren, samenvatten en analyseren zijn hier de meest gehanteerde onderzoeksfuncties.

Door de *Pastorale* met andere handboeken uit de zestiende eeuw te vergelijken, wordt een antwoord gezocht op de vraag wat kenmerkend is geweest voor Sarcerius' bijdrage aan de vorming van predikanten in de lutherse kerken in Duitsland in de zestiende eeuw (hoofdstuk 4). De vergelijking betreft de volgende handboeken: *Pastorale Pfaraupt etc.* (1537) van Gerhard Lorich, *Von der waren Seelsorge* (1538) van Martin Bucer, *De officio Pastoralis Ministrorum ecclesiae* (1546) van Johannes Rivius en *Pastor sive Pastoris optimus vivendi Agendique modus* (1562) van Niels Hemmingsen.²⁴

Deze boeken zijn niet willekeurig gekozen. Op *Von der waren Seelsorge* na, betreft het pastorale handboeken uit de lutherse traditie. Omdat Sarcerius overtuigd lutheraan was, kan deze vergelijking zijn eigen positie binnen zijn lutherse context verhelderen. Buiten de lutherse traditie verschenen ook wel andere handboeken, maar die waren meer theoretisch dan praktijkgericht en behoorden dus tot een ander genre.²⁵ Hoewel Bucers *Von der waren Seelsorge* niet uit de lutherse traditie voortkomt, krijgt het in dit onderzoek toch een plaats. Ten eerste, omdat Sarcerius bij de Keulse reformatie met Bucer samenwerkte en deze coöperatie de vraag naar een mogelijke beïnvloeding oproept en ten tweede omdat Bucers boek na verloop van tijd ook als gids voor de praktijk ging functioneren.

24 Zie hoofdstuk 4 voor de bibliografische gegevens.

25 Burnett, 'The Evolution', 538-540.

Het boek van Lorich is gekozen omdat het de overgang typeert van de handboeken uit de middeleeuwen naar die van de reformatie. Het boek van Rivius is gekozen omdat het kan worden getypeerd als het eerste pastorale handboek voor de lutherse kerken.²⁶ Voor Hemmingsens boek is gekozen omdat dit zich in meer populariteit kon verheugen dan de *Pastorale*.²⁷ Deze grotere ‘Wirkungsgeschichte’ roept de vraag op waarin de *Pastorale* verschilt van Hemmingsens werk.

De volgende vragen zijn in dit deel van het onderzoek leidend: Wat schreven Lorich, Bucer, Rivius en Hemmingsen over de ambten, de sacramenten, de tucht en de prediking? Wat zijn daarbij de overeenkomsten en verschillen met de *Pastorale*? Wat zijn de overeenkomsten en de verschillen in de opzet en de didactische benadering tussen de werken van Lorich, Bucer, Rivius en Hemmingsen enerzijds en de *Pastorale* anderzijds? De hier gehanteerde dominante onderzoeksfunctie is vergelijken.²⁸ Volgens Heinz-Gerhard Haupt is zij eigen aan elk historisch

26 ‘The first truly Lutheran pastoral manual appeared almost a decade after Lorich’s *Pastorale*.’ Burnett, ‘The Evolution’, 543.

27 Burnett, ‘The Evolution’, 545-546.

28 Vergelijken als methode voor historisch onderzoek wordt uitvoerig beschreven door Chris Lorenz. Wie vergelijkt ontdekt zowel overeenkomsten als verschillen. Lorenz: ‘De methode van verschil is dus een “positieve” en geen “negatieve”. De “positieve” conclusie komt echter tot stand via de “negatieve” weg van de *eliminatie*: factoren die de twee vergeleken gevallen gemeenschappelijk hebben, kunnen immers niet hun verschillen verklaren. Dat betekent echter niet dat deze factoren geen oorzakelijke relevantie voor het te verklaren verschijnsel hebben.’ Lorenz, *Constructie*, 181. Tegen de methode van het vergelijken bestaan de nodige weerstanden. Een van die weerstanden betreft de onvergelykbaarheid van wat onderzocht wordt. Lorenz brengt daar tegenin: ‘(...) in principe kan alles met alles worden vergeleken omdat vergelijkingen altijd betrekking hebben op bepaalde aspecten van de vergeleken gevallen (bij de vergelijking van appels en peren b.v. hun eetbaarheid) en nooit op de gevallen in hun geheel. Welke aspecten men vergelijkt, is afhankelijk van de vraagstelling en de begrippen die men daarbij hanteert (...)’ Een andere weerstand luidt: de methode gaat voorbij aan de intenties van de betrokkenen en is anachronistisch. De verklaring laat het deelnemersperspectief volstrekt buiten beschouwing, want het waarnemersperspectief wordt verabsoluteerd. Lorenz brengt daar tegenin: ‘Het valt eenvoudig in te zien dat deze bezwaren een intentionalistische definitie van geschiedenis veronderstellen, die causale verklaringen achteraf binnen de geschiedwetenschap simpelweg verbiedt. Deze kritiek veronderstelt, met andere woorden, dat de intentionalistische verklaringswijze de enige legitieme historische benadering is, hetgeen in strijd is met de feitelijke diversiteit aan verklaringswijzen.’ Lorenz, *Constructie*, 187 en 189.

onderzoek. In een historische studie is het haast onmogelijk zonder vergelijking voortgang te boeken.²⁹ Wanneer er primaire bronnen met elkaar vergeleken worden, dienen deze wel gecontextualiseerd te worden.³⁰ Daarom is er in dit deel van het onderzoek ook telkens aandacht voor de biografie van de genoemde auteurs.

In het volgende deel van het onderzoek (hoofdstuk 5) wordt de detailvergelijking vertaald naar hoofdlijnen. Hier komt ook de vraag aan de orde, in hoeverre dit boek met haar specifieke kwaliteiten invloed heeft uitgeoefend. De herdrukken van Sarcerius' pastorale handboek krijgen nu het volle pond. Met name wordt een antwoord gezocht op de vraag waarom Willem Sarcerius tot driemaal toe een vermeerdere herdruk van het werk van zijn vader verzorgde. Opnieuw zijn vergelijken en verklaren de voornaamste onderzoeksmodi.

Ten slotte worden in dit laatste hoofdstuk conclusies geformuleerd. Die conclusies bevatten een antwoord op de onderzoeksvraag alsook een duiding van wat we vandaag kunnen leren van Sarcerius' handboek aangaande zowel de (voortgaande) vorming van predikanten als de praktijk van het kerkelijk leven.

Voor het citeren van de Bijbel is gebruik gemaakt van de Herziene Statenvertaling.

1.4. Bibliografische gegevens

1.4.1. De verschillende drukken

Sarcerius eindigt zijn *Pastorale*³¹ met de volgende woorden: 'Gedruckt zu Eisleben/ in der alten vnd löblichen Graffschafft Mansfelt/ durch Urbanum Gaubisch/ Wonhafftig auff dem Graben.'³² Op het titelblad prijkt een portret van Sarcerius. Aan de linkerzijde van het portret staat

29 Haupt, 'Comparative history', 697.

30 Haupt, 'Comparative history', 703.

31 *Pastorale oder Hirtenbuch/ vom Ampt/ Wesen/ und Disciplin der Pastorn/ und Kirchendiener/ Und wie sie von jugend auffstudieren sollen/ und bernach auch nützlich lernen in irem gantzen Kirchenampt/ in Lere vnd Leben sich unverweislich verhalten/ desgleichen in Schweren/ vnd ungewöhnlichen fellen erzeigen/ welche sich vmb/ und neben irem Ampte teglich zutragen. Dienstlich die ware Religion recht auszustellen/ da sie nicht ist/ und zuerhalten/ da sie ist* (Mansfeld 1559).

32 Sarcerius, *Pastorale*, h iiii v.

PASTORALE

Oder Hirtenbuch / vom Ampt/
 Wesen / vnd Disciplin der Pastorn / vnd Kirchendie-
 ner / Vnd wie sie von Jugend auff studieren sollen / vnd hernach
 auch nützlich leren / in irem gantzen Kirchenampt / in Ere vnd
 Leben sich vnuerweislich verhalten / desgleichen in schwes-
 ren / vnd vngewöhnlichen fellen erzeigen / welche sich
 vmb / vnd neben irem Ampte teglich zutragen.
 Dienlich die ware Religion recht
 anzustellen / da sie nicht ist /
 vnd zuerhalten /
 da sie ist.

Durch Eras. Sarcerium Annemontanum der alten
 vnd löblichen Graffschafft Mansfelt Superint. geschrieben.